8 ધંધાકીય મૂડીનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો
(Sources of Business Finance)

પરિચય :

(1) ધંધાકીય મૂડીનો ખ્યાલ : હિસાબી નામાની દૃષ્ટિએ મૂડી એટલે ધંધાના માલિકોએ ધંધામાં રોકેલ રોકડ, માલ કે મિલકત. વાણિજ્યની દૃષ્ટિએ ધંધાના માલિકે ધંધામાં પોતે રોકેલી રકમ ઉપરાંત વિવિધ પ્રાપ્તિસ્થાનોમાંથી ઉછીની લીધેલી રકમનો સમાવેશ પણ મૂડીમાં થાય છે.

મૂડીની જરૂરિયાત નક્કી કરતાં પરિબળો : (1) ધંધાની સ્થાપના માટે (2) સ્થિર મિલકતોની ખરીદી માટે (3) ચાલુ મિલકતો માટે (4) ધંધાના આધુનિકીકરણ અને વિસ્તરણ માટે (5) આકસ્મિક જરૂરિયાત માટે.

નાણાંનું મહત્ત્વ : નાણું એ એવી ધરી છે કે જેની આસપાસ બધી જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઘૂમ્યા કરે છે. ધંધાકીય મૂડીને માનવશરીરના રક્ત સાથે સરખાવી શકાય. નાણાંની અછતને કારણે ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે.

(2) માલિકીનાં ભંડોળો :

ઈક્વિટી શૅર : અર્થ : જે શૅરને ડિવિડન્ડ મેળવવાનો તથા મૂડી પરત મેળવવાનો હક સૌથી છેલ્લે મળતો હોય તેને ઈકિવટી શૅર કહે છે.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) સાચા માલિકો (2) મત આપવાનો અધિકાર (3) ડિવિડન્ડનો દર (4) નફા સાથે સંબંધ (5) સામાન્ય સભા (6) મૂડી પરત (7) વિસર્જન (8) લાયકાતના શૅર (9) મૂડીલાભ (10) શૅરની નોંધણી

ઈક્વિટી શૅરના પ્રકાર : (A) સામાન્ય ઈકિવટી શૅર (B) સ્વેટ ઈકિવટી શૅર (C) અન્ય ઈકિવટી શૅર

(A) સામાન્ય ઈક્વિટી શૅર : ખૂબ જ અગત્યના શૅર, શૅર બહાર પાડી મૂડી મેળવતી દરેક કંપનીએ શૅર બહાર પાડવા ફરજિયાત છે. કંપનીના સાચા માલિકો છે, સાચું જોખમ ઉઠાવે છે. ડિવિડન્ડનો દર અનિશ્ચિત હોય છે. સૌથી છેલ્લે મૂડી પરત મળે છે.

(B) સ્વેટ ઈક્વિટી શૅર : કંપની તેના સંચાલકો અને તેમની કંપનીમાં કામકરતી અને વિશિષ્ટ જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિઓને વટાવથી અથવા રોકડ સિવાયના અવેજથી જે શૅર ફાળવે છે તેને સ્વેટ ઈક્વિટી શૅર કહે છે.

(C) અન્ય ઈક્વિટી શૅર : આ શૅર બે પ્રકારના હોય છે જેમાં,

(1) મતાધિકાર સાથેના ઈક્વિટી શૅર (2) ડિવિડન્ડના સંબંધમાં જુદા-જુદા અધિકારો સાથે મતાધિકાર ધરાવતા ઈક્વિટી શૅર.

પ્રૅફરન્સ શૅર : અર્થ : જે શૅર પર કંપનીના નફામાંથી ડિવિડન્ડ મેળવવાનો પ્રથમ હક હોય તેમજ જ્યારે કંપનીનું વિસર્જન થાય ત્યારે મૂડી પરત મેળવવાનો પ્રથમ હક હોય તેને પ્રૅફરન્સ શૅર અથવા પસંદગીના શૅર કહે છે.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) ડિવિડન્ડ મેળવવાનો પ્રથમ હક (2) માત્ર હિત સાથે સંકળાયેલ બાબતોમાં જ મતાધિકાર (3) સ્થિર નિશ્ચિત આવક, મૂડીની સલામતી ઈચ્છતા રોકાણકારો વધુ પસંદ કરે છે. (4) બજારભાવ પ્રમાણમાં સ્થિર રહે છે. (5) જોખમનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. (6) ઈક્વિટી શૅરહોલ્ડર કરતાં પ્રથમ મૂડી પરત મળે છે.

પ્રૅફરન્સ શૅરના પ્રકાર : (1) 20 વર્ષ પહેલાં પરત કરી શકાય તેવા પ્રૅફરન્સ શૅર. (2) 20 વર્ષ પછી પરત કરી શકાય તેવા પ્રૅફરન્સ શૅર.

ઈક્વિટી શૅર અને પ્રૅફરન્સ શૅર વચ્ચેનો તફાવત :

મુદ્દાઃ (1) ફરજિયાત (2) ડિવિડન્ડનો દર (3) અધિકાર (4) જોખમ (5) રોકાણકારો (6) બજારભાવ (7) મૂડીમાં વૃદ્ધિ

રાખી મૂકેલ કમાણી અથવા નફાનું ધંધામાં પુનઃરોકાણ :

અર્થ : કંપની બધો જ નફો ડિવિડન્ડ સ્વરૂપે વહેંચવાને બદલે તેનો અમુક ભાગ અનામત સ્વરૂપે રાખવામાં આવે છે. ભવિષ્યમાં જરૂરિયાત ઊભી થાય ત્યારે આ રાખી મૂકેલ કમાણીનું ધંધામાં પુનઃરોકાણ કરવામાં આવે છે.

ફાયદા : (1) મંદીના સમયમાં ઉપયોગી (2) ભાવિ યોજનાઓના અમલ માટે ઉપયોગી (3) નવી મિલકતો ખરીદવા માટે (4) સ્થિર ડિવિડન્ડનીતિ (5) મિલકતો બોજમુક્ત (6) ઉછીની મૂડી (7) મૂડી પડતરમાં ઘટાડો (8) માલિકીનું ભંડોળ

મર્યાદાઓ : (1) ઈજારાશાહીને પ્રોત્સાહન (2) સટ્ટાખોરીને ઉત્તેજન (3) આર્થિક રીતે નબળી અને નવી કંપનીઓ માટે મુશ્કેલ (4) નાના રોકાણકારોને લાભ નહિ.

(3) ઉછીનાં ભંડોળો :

ડિબેન્ચર : વધારાની મૂડી મેળવવા બહાર પાડે છે, કંપનીનું દેવું છે. તે ખરીદનાર ડિબેન્ચર હોલ્ડરો કહેવાય. તેઓ કંપનીના લેણદારો છે. નક્કી કરેલ દરે અને નિશ્ચિત સમયે વ્યાજ ચૂકવવામાં આવે છે. મુદતના અંતે શરતો અનુસાર નાણાં પરત કરવામાં આવે છે. લાંબા ગાળા તેમજ મધ્યમ ગાળાની નાણાંની જરૂરિયાત માટે મહત્ત્વનું પ્રાપ્તિસ્થાન.

લાક્ષણિકતાઓ : (1) કંપનીના લેણદારો (2) નિશ્ચિત દરે વ્યાજ (3) મિલકતો પર બોજ (4) જરૂરિયાત (5) શૅરબજારમાં નોંધણી (6) નાણાં પરત (7) ચૂકવણીમાં પ્રથમ પસંદગી.

ડિબેન્ચરના પ્રકારો :

(1) સલામતીવાળાં ડિબેન્ચર : કંપનીએ પોતાની મિલકતો ગીરો મૂકી નાણાં મેળવ્યા હોય તેવા ડિબેન્ચરને સલામતીવાળાં ડિબેન્ચર કહે છે.

(2) રૂપાંતરણીય ડિબેન્ચર : આવા ડિબેન્ચરનું નિશ્ચિત સમયે શરતોને આધીન શૅરમાં રૂપાંતર થઈ શકે છે.

(3) બિનરૂપાંતરણીય ડિબેન્ચર : આવાં ડિબેન્ચરનું શૅરમાં રૂપાંતર કરવામાં આવતું નથી, નાણાં પરત કરવામાં આવે છે.

બૉન્ડ : લાંબા ગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાત સંતોષવા માટે કંપની માટે ઉપયોગી ઉછીની મૂડી છે. કંપનીનું દેવું છે. બૉન્ડ હોલ્ડર કંપનીના લેણદાર કહેવાય. તેઓને નિશ્ચિત દરે અને સમયે વ્યાજ ચૂકવાય છે. બૉન્ડ જે નામથી બહાર પાડ્યા હોય તે જ નામથી ઓળખાય છે. દા. ત., સરદાર સરોવર બૉન્ડ.

સરકાર, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન તથા કંપની દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે. લાંબાગાળાની યોજના હાથ ધરવા બૉન્ડ વધુ ઉપયોગી છે.

જાહેર થાપણો : કંપનીની ટૂંકા ગાળાની કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત સંતોષવા જાહેર જનતા પાસેથી થાપણો સ્વીકારે છે. તે ઉછીની મૂડી તેમજ દેવું છે. રોકાણકારો કંપનીના લેણદારો છે. મુદત છ માસથી છત્રીસ માસની હોય છે. નક્કી કરેલ દરે અને શરતો પ્રમાણે વ્યાજ ચૂકવાય છે. પાકતી મુદતે શરતો પ્રમાણે નાણાં પરત કરવામાં આવે છે.

ફાયદા : (1) નાણાં મેળવવા સરળ (2) નાણાં મેળવવાનો ખર્ચ ઓછો (3) મિલકતો બોજમુક્ત (4) વ્યાજ એ ખર્ચ છે (5) કાર્યશીલ મૂડી તરીકે ઉપયોગ.

મર્યાદાઓ : (1) અનિશ્ચિતતા (2) રોકાણકારોને જોખમ (3) સુખના સમયના સાથી (4) નવી અને આર્થિક રીતે નબળી કંપનીઓ માટે મુશ્કેલ.

નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા લોન : જાહેરક્ષેત્રે તથા ખાનગીક્ષેત્રે વેપાર ઉદ્યોગને લાંબા ગાળાની મૂડીની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા નાણાંકીય સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આવી સંસ્થાઓ કેન્દ્ર સરકાર તથા રાજ્ય સરકાર દ્વારા સ્થાપવામાં આવે છે. જેવી કે, (1) ભારતીય ઔદ્યોગિક નાણાં નિગમ (IFCI) (2) ભારતીય ઔદ્યોગિક વિકાસ બૅન્ક (IDBI) (3) ભારતીય ઔદ્યોગિક શાખ અને રોકાણ નિગમ (ICICI) (4) ગુજરાત રાજ્ય નાણાકીય નિગમ (GSFC) (5) ગુજરાત ઔદ્યોગિક રોકાણ નિગમ (GIIC) .

કાર્યો : (1) શૅર ખરીદીને નાણાં પૂરા પાડે છે (2) લોન આપીને નાણાં પૂરા પાડે છે (3) તકનિકી સેવાની સીધી ચૂકવણી દ્વારા મદદ (4) બાંહેધરી પૂરી પાડવી (5) અન્ય સેવાઓ.

વ્યાપારી બૅન્કો : ટૂંકા ગાળાની કાર્યશીલ મૂડી પૂરી પાડે છે. જાહેર જનતા પાસેથી સ્વીકારેલી થાપણોને આ બૅન્કો ધંધાકીય એકમોને ત્રણ રીતે ધિરાણ કરે છે : (1) લોન (2) કેશ-ક્રેડિટ (3) ઓવરડ્રાફ્ટ.

(1) લોન : બૅન્કના નીતિ-નિયમો અનુસાર ધંધાકીય એકમની યોગ્ય ચકાસણી કરી લોન આપે છે. મિલકતો ગીરો મૂકવી પડે છે. મંજૂર થયેલી લોનની રકમ પર નક્કી કરેલ દરે વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે. નક્કી કરેલ શરતો પ્રમાણે લોન પરત કરવી પડે છે.

(2) કૅશ-ક્રેડિટ : બૅન્ક ધંધાકીય એકમના માલ સ્ટૉક કે અંગત મિલકતોની જામીનગીરી પર જે રકમ મંજૂર કરે તેને કૅશ-ક્રેડિટ કહે છે.

(3) ઓવરડ્રાફ્ટ : બૅન્ક ધંધાકીય એકમના ચાલુ ખાતામાં સિલક હોય તેના કરતાં નક્કી કરેલ મર્યાદામાં ખાતેદારને વધુ રકમ ઉપાડવાની સગવડ આપે તેને બૅન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ કહે છે.

આંતરકંપની થાપણો : જ્યારે એક કંપની બીજી કંપનીને મૂડીની જરૂરિયાત હોય ત્યારે થાપણ સ્વરૂપે જે રકમ આપે તેને આંતરકંપની થાપણ કહેવાય. આવા વ્યવહારો શાસક કંપની અને ગૌણ કંપની વચ્ચે ઉદ્દ્ભવે છે. વ્યાજનો દર અને મુદત કરાર દ્વારા નક્કી થાય છે.

માલિકી ભંડોળ અને ઉછીનાં ભંડોળ વચ્ચેનો તફાવત :

મુદ્દાઃ (1) અર્થ (2) પ્રાપ્તિસ્થાન (3) વળતર (4) વળતરનો દર (5) મૂડી પરત.

વેપારી શાખ : ઉત્પાદક કે વેપારીઓ પાસેથી અમુક સમયની શાખ પર કાચો માલ, તૈયાર માલ કે અન્ય સાધન-સામગ્રીની ખરીદી કરીને ટૂંકા ગાળા માટે કાર્યશીલ મૂડી ઊભી કરે છે, તેને વેપારી શાખ કહે છે.

વિભાગ A

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખોઃ

1. ધંધાની નાણાંકીય જરૂરિયાત સંતોષવા માટે ઊભા કરવામાં આવેલ ભંડોળને શું કહેવાય?

(a) બચતો (b) બૉન્ડ (c) જાહેર થાપણો (d) મૂડી

2. ધંધાકીય મૂડીને કોની સાથે સરખાવવામાં આવે છે?

(a) હાડપિંજર (b) હૃદય (c) રક્ત (d) હાથ-પગ

3. શૅરમૂડી મેળવતી દરેક કંપનીએ ક્યા શૅર બહાર પાડવા ફરજિયાત છે?

(a) પ્રૅફરન્સ શૅર (b) સામાન્ય ઈક્વિટી શૅર (c) અન્ય ઈક્વિટી શૅર (d) સ્વેટ ઈક્વિટી શૅર

4. કંપનીના અસ્તિત્વ દરમિયાન કઈ મૂડી પરત કરવામાં આવતી નથી?

(a) ઈક્વિટી શૅર (b) બૉન્ડ (c) પ્રૅફરન્સ શૅર (d) જાહેર થાપણો

5. કંપનીના નફામાંથી ડિવિડન્ડ મેળવવાનો તથા કંપનીના વિસર્જન સમયે મૂડી પરત મેળવવાનો પ્રથમ હક કોને છે?

(a) પ્રૅફરન્સ શૅર (b) સામાન્ય ઈક્વિટી શૅર (c) સ્થાપકો (d) ડિબેન્ચર હોલ્ડર

6. ક્યા પ્રાપ્તિસ્થાન દ્વારા મેળવેલ ભંડોળ પર વ્યાજ ચૂકવવું પડતું નથી?

(a) જાહેર થાપણો (b) બૉન્ડ (c) નફાનું પુનઃરોકાણ (d) આંતર કંપની થાપણો

7. હકના શૅર, બોનસ શૅર જેવો મૂડીલાભ કોને મળે છે?

(a) ડિબેન્ચર હોલ્ડરને (b) ઈક્વિટી શૅર હોલ્ડરને (c) પ્રૅફરન્સ શૅર હોલ્ડરને (d) બૉન્ડ હોલ્ડરને

8. મૂડીની સલામતી ઈચ્છતા રોકાણકારો ક્યા શૅર ખરીદવાનું પસંદ કરે છે?

(a) સામાન્ય ઈક્વિટી શૅર (b) પ્રૅફરન્સ શૅર (c) સ્વેટ ઈક્વિટી શૅર (d) અન્ય ઈક્વિટી શૅર

9. કંપનીની લાંબાગાળાની નાણાંકીય જરૂરિયાત સંતોષવા માટેનું યોગ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન કયું છે?

(a) ડિબેન્ચર (b) જાહેર થાપણ (c) વ્યાપારી બૅન્કો (d) બૉન્ડ

10. ટ્રસ્ટ ડીડ દ્વારા કોના હિતોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે?

(a) ઈક્વિટી શૅર હોલ્ડરના (b) પ્રૅફરન્સ શૅર હોલ્ડરના (c) ડિબેન્ચર હોલ્ડરના (d) બૉન્ડ હોલ્ડરના.

11. જાહેર થાપણો એ કંપની માટે શું છે?

(a) દેવું (b) લેણું (c) કાયમી મૂડી (d) લાંબાગાળાની મૂડી

12. ધંધા માટે ઓછા ખર્ચે અને ઓછા સમયમાં ક્યા પ્રાપ્તિસ્થાન દ્વારા નાણાં મેળવી શકાય છે?

(a) બૉન્ડ (b) જાહેર થાપણો (c) પ્રૅફરન્સ શૅર (d) ડિબેન્ચર

13. 'સુખના સમયના સાથી' તરીકે કોણ ઓળખાય છે?

(a) ડિબેંચર (b) આંતરકંપની થાપણો (c) જાહેર થાપણો (d) ઈક્વિટી શૅર

14. ટૂંકાગાળાની કાર્યશીલ મૂડી મેળવવા માટે ક્યા પ્રાપ્તિસ્થાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે?

(a) બૉન્ડ (b) નાણાંકીય સંસ્થાઓ (c) ઈક્વિટી શૅર (d) વ્યાપારી બૅન્કો.

15. નીચેનામાંથી કઈ મિલકતને અસ્થિર મિલકત કહેવાય?

(a) જમીન (b) મકાન (c) તૈયાર માલનો સ્ટોક (d) યંત્રો.

16. ધંધા માટે માલ સ્ટોક કે અંગત મિલકતોની જામીનગીરી પર બૅન્ક જે રકમ મંજૂર કરે તેને શું કહેવાય?

(a) કેશ-ક્રેડિટ (b) ઓવરડ્રાફ્ટ (c) વેપારી શાખ (d) આંતરકંપની થાપણો.

17. ધંધાદારી સંસ્થાના ચાલુ ખાતામાં જમા સિલક હોય તેના કરતાં નક્કી કરેલ મર્યાદામાં વધુ રકમ ઉપાડવાની બૅન્ક સગવડ આપે તેને શું કહેવાય?

(a) વેપારી શાખ (b) કેશ-ક્રેડિટ (c) આંતર કંપની થાપણો (d) ઓવરડ્રાફ્ટ.

18. સામાન્ય રીતે એક કંપની જ્યારે બીજી કંપનીને મૂડીની જરૂરિયાત હોય ત્યારે જે રકમ આપે તેને શું કહેવાય?

(a) જાહેર થાપણો (b) આંતરકંપની થાપણો (c) વેપારી શાખ (d) લોન.

વિભાગ B

નીચેના પ્રશ્નોના એક વાકયમાં જવાબ આપો:

1. ધંધાકીય એકમમાં માલિકીના ભંડોળ કયાં કયાં છે?

2. ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડી કઈ મિલકતોમાં રોકાયેલી રહે છે?

3. શૅર એટલે શું?

4. ઇક્વિટી શૅરનો અર્થ જણાવો.

5. ઇક્વિટી શૅર હોલ્ડરને મળતા મૂડી લાભ ક્યા છે?

6. કઈ કંપનીઓએ નફાનું પુનઃરોકાણ કરવું મુશ્કેલ છે?

7. ડિબેન્ચરનાં નાણાં કઈ રીતે પરત કરવામાં આવે છે?

8. ડિબેન્ચરના પ્રકારો જણાવો.

9. બૉન્ડ કોના દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે?

10. બૉન્ડ શા માટે બહાર પાડવામાં આવે છે?

11. જાહેર થાપણો કેટલી મુદત માટેની હોઈ શકે છે?

12. ભારતમાં ક્યા સમયે ઔદ્યોગિક વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો?

વિભાગ C

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપોઃ

1. ધંધાકીય વ્યવસ્થાનાં સ્વરૂપોમાં કંપની સ્વરૂપ કયાં કારણોથી અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

2. નામાની દૃષ્ટિએ મૂડીનો અર્થ જણાવો.

3. ધંધાકીય મૂડીને અસર કરતાં આંતરિક અને બાહ્ય પરિબળો જણાવો.

4. ધંધાકીય એકમની સ્થાપના માટે કયા મૂડીખર્ચ કરવા પડે છે?

5. ધંધામાં નાણાંની અછતને કારણે કઈ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે?

6. લાયકાતના શૅર એટલે શું?

7. પ્રૅફરન્સ શૅરનો અર્થ જણાવો.

8. ધંધાના સંચાલકો કઈ રીતે સટ્ટાખોરીને ઉત્તેજન આપે છે?

9. સલામતીવાળા ડિબેન્ચર કોને કહેવાય?

10. જાહેર જનતા પાસેથી જાહેર થાપણ સ્વરૂપે કઈ કંપનીઓ નાણાં એકત્રિત કરી શકતી નથી?

11. નાણાકીય સંસ્થાઓની સ્થાપનાનો હેતુ જણાવો.

12. બૉન્ડ કોને અને કયા સંજોગો માટે વધુ અનુકૂળ હોય છે?

13. કૅશ-ક્રેડિટ એટલે શું?

14. બૅન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ એટલે શું?

15. વેપારી શાખ કોને કહે છે?

વિભાગ D

નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપોઃ

1. ધંધાકીય એકમમાં નાણાનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરો.

2. ઈક્વિટી શૅરની લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.

3. સામાન્ય ઈક્વિટી શૅર વિશે ટૂંકમાં સમજૂતી આપો.

4. પ્રૅફરન્સ શૅરની લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.

5. ધંધામાં રાખી મૂકેલ કમાણીની મર્યાદાઓ સમજાવો.

6. ડિબેન્ચરના પ્રકારો સમજાવો.

7. જાહેર થાપણો વિશે ટૂંકમાં સમજૂતી આપો.

8. આંતરકંપની થાપણો વિશે સમજાવો.

9. માલિકીનાં ભંડોળ અને ઉછીનાં ભંડોળના તફાવતના ત્રણ મુદ્દા સમજાવો.

વિભાગ E

નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપોઃ

1. ધંધાકીય મૂડીની જરૂરિયાત નક્કી કરતાં પરિબળો સમજાવો.

2. ઈક્વિટી શૅર અને પ્રૅફરન્સ શૅર વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

3. ડિબેન્ચરની લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.

4. નફાનું પુનઃરોકાણ એટલે શું? તેના ફાયદા અને મર્યાદાઓ સમજાવો.

5. વેપારી બૅન્ક કયા પ્રકારે ધિરાણ પૂરું પાડે છે.